

Szeged–Strasshof–Szeged

Tények és emlékek a Bécsben és környékén
„jégre tett” szegedi deportáltakról

1944–1947

Szerkesztők:
Frojimovics Kinga – Molnár Judit

1944 tavaszán–nyarán közel 9 ezer zsidót zártak gettókba Szegeden és környékén, majd a szegedi gyűjtőtáborból június utolsó napjaiban három szerelvényel deportálták őket. Kötetünk azoknak a szűk egy évét mutatja be, akiket a magyar és német hatóságok az ausztriai Strasshofba irányítottak. Az elhurcolt családok – jellemzően anyák gyerekeikkel és idősebb rokonaikkal – Ausztriában (akkori nevén Ostmarkban) több tucat munkatáborban végeztek legtöbbször igen megerőltető kényszermunkát 1945 tavaszáig.

Az emlékkötet első része öt tanulmányt tartalmaz, melyek ezt a történeti folyamatot és a hazatérés nehézségeit mutatják be. A második rész a strasshofi deportálással kapcsolatos hivatalos és családi dokumentumokat, újságcikkeket tartalmaz öt tematikus fejezetbe rendezve, kezdve a deportálással, folytatva az emlékekkel, hazatéréssel, igazolóeljárással, és zárva a tömegsírok felkutatásával és emlékművek felállításával. Az utolsó lapokon fényképek, iratok, valamint a bécsi és Bécs környéki munkatáborok listája szembesítik az olvasót a magyar történelem e tragikus fejezetével.

Szeged–Strasshof–Szeged
Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett”
Szegedről deportáltakról
1944–1947

Szeged–Strasshof–Szeged

Tények és emlékek a Bécsben és környékén
„jégre tett” Szegedről deportáltakról
1944–1947

Szerkesztők:
Frojimovics Kinga – Molnár Judit

A kötet pdf formátumban szabadon elérhető az alábbi weblapon:
<http://www.ek.szte.hu/contenta-repozitoriumok/>

A címlap és a hátsó borító képei megtalálhatók a Képek – Iratok fejezetben.

E-ISBN 978-963-306-828-1 (pdf)

© Szerzők, 2021

© Szerkesztők, 2021

Olvasószerkesztő: Schmal Alexandra

Tördelőszerkesztő: Kovács Ildikó

Borítóterv: Müller Péter

A kiadásért felel az SZTE ÁJTK Politológiai Tanszékének vezetője
és a Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság elnöke.

Készült az Innovariant Kft.-ben

Felelős vezető: Drágán György

A kötetben közölt képek, iratok másolása, bármilyen felhasználása a szerkesztők, illetve a jogtulajdonosok engedélyéhez kötött.

A projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (OTKA) által kibocsátott ANN 132718 számú és a Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung (Austria) I 4666-G számú pályázata keretében valósul meg.

TARTALOM

Bevezető.....	9
---------------	---

TANULMÁNYOK

MOLNÁR JUDIT: Embermentés vagy árulás? A Kasztner–akció szegedi vonatkozásai.....	17
MOLNÁR JUDIT: Véletlenek. 15 ezer főnyi „munkaerő-szállítmány” sorsa 1944 júniusában.....	27
FROJIMOVICS KINGA–KOVÁCS ÉVA: Holokauszt a császárvárosban. Városvezetés „szennyezett tájban”.....	39
FROJIMOVICS KINGA: Munkaszolgálat a császárvárosban és környékén – szegedi vonatkozások.....	47
FROJIMOVICS KINGA: Tömegsírok exhumálása Ausztriában a holokauszt után. A szegedi zsidó áldozatok újratemetése.....	52

DOKUMENTUMOK

I. DEPORTÁLÁS.....	61
1. Endre László és Bakó László belügyi államtitkárok megtekintik a szegedi gettót és értekezletet tartanak a városházán a deportálásról....	63
2. Ferenczy László csendőr alezredes jelentése a szegedi V. és a debreceni VI. csendőrkerületek gyűjtőtáborairól és berakó állomásairól	64
3. Finta Imre csendőr százados értesítése a szegedi polgármesterhez a deportálónvonatok indulásáról a szegedi V. és a debreceni VI. csendőrkerületekből.....	66
4. Ferenczy László csendőr alezredes jelentése a szegedi V. és a debreceni VI. csendőrkerületek területéről történt deportálásokról.....	68
5.a. Kadelburg Miksáné levelezőlapja munkaszolgálatos férjéhez a második, Szegedről indult deportálónvonatról.....	70
5.b. Kadelburg Ervin a hódmezővásárhelyi munkaszolgálatból értesíti édesapját, hogy édesanyját és testvéreit – hírek szerint – Kecskemét- Kassa útvonalon szállították el.....	71
II. EMLÉKEK.....	73
1.a. A DEGOB 3628. számú jegyzőkönyve – Csillag Edit.....	75
Csillag Edit visszaemlékezése 1945.....	77
1.b. A DEGOB 284. számú jegyzőkönyve – Kohn Kató és Kohn Judit....	79
1.c. A DEGOB 1792. számú jegyzőkönyve – Klein Ferencné.....	81
1.d. A DEGOB 3575. számú jegyzőkönyve – Bálint Imre.....	82

1.e. A DEGOB 3576. számú jegyzőkönyve – Kármán Arnold	109
1.f. A DEGOB 3560. számú jegyzőkönyve – Pap Róbert.....	115
1.g. A DEGOB 3618. számú jegyzőkönyve – Löw Lipót	121
1.h. A DEGOB 3555. számú jegyzőkönyve – Ligeti Jenő	137
2. Kasztner Rezső és a 15 000 „jégre tett” zsidó sorsa. Részletek Kasztner 1946-ban írt jelentéséből.....	175
3. Beszélgetések hazatérő strasshofi deportáltakkal.....	182
4. Egy hódmezővásárhelyi család deportálásának története	186
III. HAZATÉRÉS.....	191
1. Szeged város és a szegedi egyházak összefogása a hazatérő deportáltak megsegítésére.....	193
2.a. A st. peter-seitenstetteni helyi szovjet parancsnok „Fuvarigazolványa” 23 fő Szentésre utazásához.....	194
2.b. Grüner Andorné DEGOB igazolványa a szentesi hazatéréshez	196
3. Társadalmi akció Szegeden a hazatérő deportáltak megsegítésére.....	197
4. Három deportált szegedi orvos hazaérkezése ausztriai kényszermunkatáborokból	198
5. Emlékezés Lengyel Lajos szegedi bútorgyáros és bútorkereskedőre.....	199
IV. IGAZOLÓ ELJÁRÁS.....	203
1. A Szegedi Zsidó Hitközség igazolóbizottságának felhívása.....	205
2. A Szegedi Zsidó Hitközség igazolóbizottságának döntése Kertész Ernő ügyéről.....	206
3. A Szegedi Zsidó Hitközségi igazolóbizottságának döntése Löw Lipót ügyéről	207
4. Részletek a Szegedi Zsidó Hitközség igazolóbizottságának jegyzőkönyvéből.....	208
V. TÖMEGSÍROK – EMLÉKMŰVEK	213
1. A csehszlovák hatóságok értesítik a magyar kormányt szegedi deportáltak Mikulovban talált tömegsírjáról	215
2. Szeged város tanácsának határozata 65 szegedi deportált hamvainak temetéséről	216
3. A szegedi deportáltak emlékművének felavatása a zsinagóga előcsarnokában.....	217
4.a. Schwarz Viktor értesíti a DEGOB-ot Bécsből 37 szegedi zsidó Tasshof melletti meggyilkolásáról 1945. április 13-án és a badeni zsidó temetőben történő elhantolásáról.....	218
4.b. Schwarz Viktor levelének melléklete a badeni temetőben elhantoltakról.....	221

4.c. A <i>Délmagyarország</i> híre a Tasshof melletti sulzbachi kőbányában meggyilkolt szegedi deportáltakról	222
5.a. A Randeggnél 1945. április 15-én meggyilkolt 99 deportált szegedi temetésének előkészítése.....	223
5.b. A Randeggnél 1945. április 15-én meggyilkoltak névsora és hír a szegedi temetésükről.....	224
5.c. A Szegedi Zsidó Hitközség híre a Randeggnél meggyilkoltak szegedi temetéséről.....	225
5.d. A <i>Délmagyarország</i> híre a Randeggnél meggyilkoltak szegedi temetéséről.....	226
5.e. Az <i>Alföldi Újság</i> híre a Randeggnél meggyilkoltak szegedi temetéséről	227
KÉPEK – IRATOK	229
Képek jegyzéke	245
MUNKATÁBOROK – HADIÜZEMEK	247
Az 1944–1945-ben Bécsben és környékén működő, magyarországi zsidó kényszermunkásokat foglalkoztató munka- és lakótáborok, valamint hadiüzemek címjegyzeke.....	249

MOLNÁR JUDIT

Embermentés vagy árulás?

A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai¹

Kasztner Rezső 1944-es tevékenysége mind a mai napig nagy vitát kavart túlélők és történészek körében egyaránt. 1953–1956-ban Izraelben azzal vádolták, hogy „eladta a lelkét az ördögnek”, mert Eichmann-nal tárgyalt. 1957-ben a nyílt utcán agyonlőtték, így nem élhette már meg az Izraeli Legfelsőbb Bíróság 1958-ban hozott jogerős ítéletét, miszerint fölmentették ezen vád alól. Ugyanakkor 1997 tavaszán Izraelben Kasztner Rezső emlékparkot avattak fel.²

Véleményem szerint nem vitatható, hogy az úgynevezett bergen-belseni vonat vagy mások által Kasztner-vonatnak nevezett szerelvény utasai, valamint a Strasshofba irányított vagonokban utazók többsége az életét köszönheti Kasztnernek és társainak. Persze számos kérdés is fölmerül: Miért pont azok az emberek és nem mások kerültek ezekre a vonatokra? Miért nem figyelmeztette Kasztner a zsidókat, holott tudta, hogy Auschwitzba, megsemmisítő táborba viszik a többieket? Tanulmányomban azonban nem ezekre a kérdésekre keresem elsősorban a választ, hanem az 1944-ben történt eseményeket szeretném felidézni.

¹ E tanulmány rövidített változatban elhangzott Szegeden 1998. november 7-én. Közölte lábjegyzetek nélkül: *Új Kelet* (Tel Aviv), 1998. november 22. 6., november 23. 6. Az itt közlésre kerülő szöveg a Molnár Judit: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből*, Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2000. 183–197. kötetben megjelent, lábjegyzetekkel ellátott változat bővített kiadása.

² 1953-ban Kasztner indított becsületsértési pert Grünwald Malkiel ellen. Grünwald stencilen sokszorosított, héber nyelvű lapjában felelőssé tette Kasztner „szeretett testvéreink legyilkolásáért”, mondván: Kasztner „Hitler fosztogatásai és mézárásai árán szedte meg magát ... a nációkkal való együttműködése” során. Shmuel Tamir, Grünwald védője azonban Kasztner bíróság elé állítását követelte. Kasztner Rezsőről bővebben lásd például: Yehuda Bauer: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*. New Haven and London, Yale University Press, 1994, Nagy Sz. Péter: *A Kasztner akció 1944*. Budapest, Rejtjel, 1995, Randolph L. Braham: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon*. Harmadik, bővített és átdolgozott kiadás, Budapest, Park, 2015, Mentés és ellenállás című fejezet, 1209–1336. Dán Ofry: *Egy évszázad tanúja. A dr. Hermann Dezső-dosszié*. Budapest, Aranymetszés, 2000. Kasztner Rezső jelentését 1942–1945 közötti tevékenységéről angol nyelvű kiadásban lásd: *The Kasztner Report. The Report of the Budapest Jewish Rescue Committee, 1942–1945*, szerk. Karsai László–Molnár Judit, Jerusalem, Yad Vashem, 2013.

Leszálltunk Budapesten a Ferencvárosi pályaudvaron hajnali öt-hat óra körül és akkor egy, két teherautóra kapaszkodtunk föl és elvittek minket egy budapesti zsinagóga udvarára, akkor azt az Aréna útnak hívták, [...] és a templomudvar kapujában egy SS őrködött, s mi oda bemegyünk, és a kapu mellett mindjárt ott látja apám legjobb barátját, dr. Weiss Pált, az akkori debreceni főrabbit. És apám kérdezi tőle, hogy Pali mi van itt, s Weiss Pál azt mondja, hogy utazunk Palesztinába. Apám nagyon megijedt, mert értette, hogy a legjobb barátja meghibbant a sok bajtól elveszítette a józanságát [...].³

Így emlékezett vissza 50 évvel később Zvi Frenkel, Frenkel Jenő szegedi főrabbi fia a marhavagonban megtett útjuk első állomására 1944 június végén. A debreceni főrabbi azonban nem tévedett. 1944. június 30-án késő éjszaka 1684, többségében palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkező zsidó valóban útnak indult Magyarországról marhavagonokban. Több hónapos bergen-belseni kényszertartózkodás után decemberben érkeztek meg a semleges Svájcba.⁴

Kik kerülhettek erre a vonatra? Minek köszönhették, hogy éppen ők kapták meg a bevándorlási engedélyeket? Hogyan, kik és még inkább milyen elvek alapján szervezték meg ezen zsidó fajúnak minősített magyar állampolgárok megmentését az auschwitzi gázkamráktól? Kiknek köszönhető, hogy további öt szerelvényt 1944. június utolsó napjaiban nem Auschwitzba irányítottak, hanem Strasshofba? Megannyi kérdést sorolhatnánk még az akcióval kapcsolatban. Számos túlélő, újságíró, történész tett kísérletet – több-kevesebb sikerrel – a helyes válaszadásra. A korabeli dokumentumok gyér voltából adódóan azonban mind a mai napig nem sikerült egyértelmű választ adni a fenti kérdésekre. Magam is apró mozaikok – egy-egy korabeli dokumentum, napló, népbírósi irat, 1945-ös DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) jegyzőkönyv, visszaemlékezés, cikk – alapján próbálom felidézni az úgynevezett Kasztner-akció eseményeit.

A megkülönböztetéstől a deportálásig

1944. március 19-én a Magyarországot megszálló német véderő fegyveres alakulataival egy időben Budapestre érkeztek Adolf Eichmann Obersturmbannführer vezetésével az RSHA (Reichssicherheitshauptamt – Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV. B/4 osztályának tisztjei is, köztük Hermann Krumej és Dieter Wisliceny, hogy az Endlösungot (végső megoldást) Magyarországon is végrehajtsák.⁵ Horthy Miklós, Magyarország kormányzója a helyén maradt, és a megszállást követő harmadik napon kinevezte Sztójay Döme vezetésével az új kormányt, amely azonnal hozzálátott a zsidórendeletek gyártásához.

³ 1994 júniusában a holokauszt 50. évfordulója alkalmából interjú sorozat készült szegedi túlélőkkel. Fenti idézet részlet Pikó András Zvi Frenkellel készített interjújából. Zvi Frenkel 1999-ben jelen írás szerzőjének is megerősítette e sorok tartalmát. Ez utóbbi beszélgetés magnóra rögzítve megtalálható a jeruzsálemi Yad Vashem Archives-ban.

⁴ 318 fő már augusztus 21-én átléphette a svájci határt.

⁵ Magyarország német megszállását, és azt követően a magyar zsidók sorsát részletesen lásd: Braham, *i. m.*

Szinte naponta jelentek meg a sajtóban a zsidónak minősített magyar állampolgárokat korlátozó rendeletek az utazás korlátozásától, a sárgacsillag viselésén és vagyonösszeíráson illetve zároláson keresztül a gettóba költöztetésig. Ugyanakkor a Belügyminisztériumban április 7-én megszületett – a szlovák példát ebben is másolva, német tanácsadók segítségével – az úgynevezett gyűjtőtábor rendelet, mely szigorúan bizalmasan közölte a vidéki közigazgatási vezetőkkel, rendőr- és csendőrtisztekkel, hogy a „kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól”.⁶ A rendelet értelmében „a zsidóságot nemre és korral való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani”. A „tisztoztatás” egy héttel később megkezdődött Magyarországon tíz csendőrkerületében: először az ország keleti és déli határain, majd fokozatosan – Budapest kivételével – valamennyi vidéki területen. Május közepén – szintén előzetes tárgyalások eredményeként – megkezdődött a tömeges deportálás Auschwitz-Birkenaubá. Naponta 10–12 ezer embert, főleg nőket, gyerekeket, időseket, betegeket, szállítottak gabonaszállító- és marhavagonokba zsúfolva a „halálgyárba”. A zsidó férfiakat most a munkaszolgálat „mentette”. Június 21-én a minisztertanácsi ülésen Jungerth-Arnóthy Mihály, a külügyminiszter állandó helyettese jelentette ugyan, hogy egyes hírek szerint „Lengyelországban a zsidókat elgázosítják, majd elégetik”,⁷ a kormány nem állította le a deportálást. Mint Jaross Andor belügyminiszter mondta: „Hogy a zsidók hová mennek, minket végeredményben nem érdekel. Az ország érdeke, hogy a zsidók gyorsan legyenek eltávolíthatók”.⁸ Horthy június második felében már bizonyosan értesült ugyan az auschwitzi borzalmakról, csak július 6-án függesztette fel a budapesti zsidók deportálását, elsősorban a „Baky-pucstól” tartva, de döntésében közrejátszott az erősödő nemzetközi tiltakozás is. Ezzel időlegesen megmentette a budapesti zsidók életét. Mégis július 9-ig 434 351 főt 147 vonattal kiszállítottak az országból, amint azt Ferenczy László csendőr alezredes, a csendőrség összekötő tisztje a német biztonsági rendőrségnél, jelentette feletteseinek.⁹

Mindössze szűk négy hónap telt el a megszállás óta. Edmund Veessenmayer, a német birodalom teljhatalmú megbízottja is meglepve írta Ribbentrop birodalmi külügyminiszternek a magyar kormány zsidókérdésben tett intézkedéseire, hogy „ez a fejlemény szokatlanul gyorsnak mondható”.¹⁰

Mit tettek, mit tehettek ilyen körülmények között a magyar zsidó vezetők, a hitközsegek vezetői és a cionisták?

⁶ A 6163/1944. BM VII. res. rendeletet közli: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*, 1. kötet, szerk. Benoschofsky Ilona–Karsai Elek, Budapest, MIOK, 1958, 124–127.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 27, minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. június 21. Közli: *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbírósg előtt*, szerk. Karsai László–Molnár Judit, Budapest, 1956-os KHT, 2004, 748–756.

⁸ Uo., 1944. június 24. Közli: Karsai–Molnár (szerk.): *A magyar Quisling-kormány*, id. kiad., 757–763.

⁹ Ferenczy László valamennyi jelentését teljes terjedelemben közli: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbírósg előtt*, szerk., bev., függelék Molnár Judit, Budapest, Scholar–ÁBTL, 2014, 280–317.

¹⁰ *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula, Budapest, Kossuth, 1968, 807.*

Zsidó önmentés

Magyarország második világháború alatti történetén belül a zsidóság mentése, és azon belül a zsidó önmentés az egyik legkevésbé feldolgozott terület. Mindenesetre az megállapítható, hogy két fő irányban történtek kísérletek a zsidó vezetők részéről. Egyrészt a megszállást követő napokban az SS által létrehozott Magyar Zsidók Központi Tanácsa jelentős központja volt a mentésnek és segélyezésnek. Kétségbeesett tárgyalási kísérleteik a magyar hatóságokkal azonban kevés eredménnyel jártak.¹¹ Másrészt 1943 januárjában létrejött a Budapesti Mentőbizottság (Vaada).¹² Vezetője, Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke volt, helyettese Kasztner Rezső. Megalapításában részt vett még Brand Joel, Springmann Sámuel, Szilágyi Ernő. A német megszállásig három céljuk volt: zsidók mentése a környező országokból, menekültek segítése, valamint a magyarországi zsidóság önvédelmének előkészítése.¹³ A megszállást követően egyfajta munkamegosztást kialakítva Komoly a „magyar vonal” kézbe tartásával a magyar politikai és egyházi vezetőkkel igyekezett kapcsolatot felvenni, tárgyalásokat folytatni, Kasztner és Brand pedig a „német vonal”-on haladva a megszállókkal vette fel a kapcsolatot.¹⁴ Ehhez a vonalhoz csatlakozott Brand Hansi, Biss Andor majd Offenbach Sándor.¹⁵

A Pesti Izraelita Hitközség és egyben a Központi Zsidó Tanács épületében, a Síp utca 12-ben hivatalos helyiséget kapott a Mentőbizottság is, így az egyes zsidó önmentési szervezetek vezetői rendszeresen tájékoztatták egymást, nem egyszer indulatos szóváltások kíséretében, tárgyalásaik eredményeiről vagy eredménytelenségéről.¹⁶ Kasztnerék már 1944. március 26-án fölvetették a tárgyalás lehetőségét Vilivel, ahogy maguk között emlegették a megvesztegethetőségéről Szlovákia, Görögország, Franciaország szerte hírhedt Wislicenyt.¹⁷ Az első megbeszélésre április 5-én került sor.¹⁸ A Sonderkommando

¹¹ Lásd Molnár Judit: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése (1944. március 20–július 7.) in Uő.: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből*, Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2000, 131–155, Szilágyi Ernő: *Ismeretlen memoár a magyar vézskorszakról*, szerk., bev., jegyzetek Novák Artila, Budapest, Akadémiai, 2005.

¹² Braham, *i. m.*, 1222.

¹³ Molnár Judit: Kávéházi embermentés. Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke mentésről, ellenállásról, 1940–1944, in *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára*, szerk. Horváth Zita–Sz. Halász Dorottya, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2015, 320–330.

¹⁴ Szita Szabolcs: Az 1944–1945. évi polgári, diplomáciai és katonai embermentés történetéhez, in *Magyarország 1944. Üldöztetés – embermentés*, szerk. Szita Szabolcs, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó–Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 1994. 28–29, Komoly Ottó – mint az naplójából kiderül – már a megszállás előtt rendszeresen tárgyalt a Külügyminisztériumban elsősorban Szegedy-Maszák Aladárral a Magyar Cionista Szövetség által szervezett aliják (palesztinai kivándorlások) ügyében. A Napló őrzési helye: Yad Vashem Archives (YVA), P 31/44. Lásd még Molnár Judit: Komoly Ottó, Kasztner Rezső és a magyar cionisták embermentő tevékenysége 1944-ben, *Századok*, 147 (2013), 107–129.

¹⁵ YVA 03/7915. Hansi Branddal készült interjú 1995-ben, Történeti Hivatal, V-129.355.

¹⁶ Hivatalosan a cionisták a Zsidó Tanács Tájékoztató Hivatalában működtek.

¹⁷ YVA, P 31/44. Komoly Ottó március 26-án jegyezte naplójába, hogy „hitközségben szűkebb körű fontos megbeszélés Vili ügyben”.

¹⁸ YVA, P 31/44.

vezetői – miközben a magyar hatóságokkal már megtették az első lépéseket a zsidók elkülönítésére – felvették a kapcsolatot a cionistákkal is, remélve, hogy utóbbiak nemzetközi kapcsolataik révén komoly anyagi forrásokat jelenthetnek. Az alku során Wisliceny az úgynevezett Európa-terv részeként (misperint tízezer teherautóért és más árukért hajlandók egymillió zsidót semleges területre kiengedni) – melyről már a szlovákiai zsidó vezetőkkel is tárgyalt¹⁹ – 2 millió dollárt kért, ebből 200 ezer dollárt rövid időn belül pengőben (akkori feketepiaci átváltással 6,5 millió pengő) követelt biztosítékul előlegként.²⁰ A tárgyalások alapjául szolgált, hogy a megszállás előtt néhány nappal 600 palesztinai bevándorlási engedély (certifikát) érkezett a budapesti Palesztina Hivatalba.²¹ Mivel Wisliceny a vidéki zsidóság deportálását szervezendő Munkácsra utazott, a továbbiakban Krumej és Eichmann folytatták a tárgyalásokat a cionista vezetőkkel. Április második felében Komoly Ottó és Szilágyi Ernő a Zsidó Tanács tagjaival is egyeztetve megkezdték a 600 fős alija-lista összeállítását.²² Az engedélyek felét a vidéki zsidóknak szánták. A listára vallási és cionista vezetők, tudósok, művészek és hozzátartozók kerültek fel, nem feledkezve meg a lengyel és szlovák menekültekről sem. A bizottságot zsidók százai-ezrei ostromolták, hogy felkerülhessenek a menekülést jelentő listára. Komolynak „irtóztató erkölcsi csömöre van” látva, hogy a kiválasztás csakis „igazságtalanul” történhet, ráadásul az „út veszélyessége” is aggasztja.²³ (Több útirány változat is fölmerült, a végleges változat szerint a vonat a Német Birodalmon keresztül halad a semleges Svájcba. Éppen ezért többen az utolsó pillanatban lemondtak az útról.) Ezalatt Kasztner és Brand folyamatosan tárgyalt a németekkel. Kasztner Rezső május 2-án közölte Komolyékkal, hogy megvan a német engedély a 600 fős transzportra.²⁴

Nehezítette a tárgyalásokat, hogy a Mentőbizottság néhány tagját, Kasztnerrel az élen május 27-én letartóztatta a magyar államrendőrség, s napokig fogva tartotta.²⁵ Érdekükben az SS járt közben.

Eichmann beleegyezett, hogy a vidéki gyűjtőtáborokból a palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkező prominens zsidókat Budapestre szállítsák. Kolozsvárról, Kasztner

¹⁹ Wisliceny 1942-ben tárgyalt a pozsonyi Zsidó Tanács tagjaival, és elhitette velük, hogy pénzzel leállítható a deportálás. Valójában Wislicenynek sem a deportálások leállításához, sem 1944-es felújításához nem volt köze. Lásd még Yehuda Bauer: *i. m.*, 62–101.

²⁰ Lásd Karsai–Molnár (szerk.): *The Kasztner Report*. id. kiad., 110–118, valamint Freudiger Fülöp: Beszámoló a Magyarországon 1944. március 19. és augusztus 10. között lejátszódott eseményekről [1944 október], in Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács*, Budapest, Minerva, 1990. 266–268.

²¹ Komoly Ottó naplójába március 16-án jegyezte be, hogy a Palesztina Hivatalban megbeszélést folytattak „új nagy alija-lehetőségről”. YVA, P 31/44.

²² Uo. Komoly Ottó április 22-én írta le először naplójába, hogy megkezdték az alija névsor összeállítását.

²³ Uo. április 25., május 3.

²⁴ Uo. május 2. „Du. dr. Kasztner közli, hogy a 600-as transzport részére az engedélyt a németek megadták, listát, stb. követelnek, esetleg jövő hét végén mehet.”

²⁵ Uo. május 27. „...Utána tudjuk meg, hogy Kasztneréket a Semsey utcában a m[agyar] államrendőrség elfogta.”, május 28. „Eljárások K[asztner] ügyben. Sz[ilágyi] Eichm[ann]-hoz (Freudigerrel). Br[and] Hanna a Svábhegyen megtudja, hogy ott fönt vannak.”, május 31. „Értesülés Kasztn[er] szabadrábra helyezéséről.”

szülővárosából – bár az eredeti megállapodás körülbelül kétszáz kolozsvári zsidó elszállításáról szólt – 388 főt szállítottak június 10-én a fővárosba, és helyeztek el a Columbus utcában, a Siketnémák Intézetének udvarán felépített barakkokban.²⁶ Ezt a táborot néhány SS katona őrizte. A következő hetekben a transzportba bevenni kívánt személyek számára, további két táborot állítottak fel az Aréna utcai és a Bocskai úti zsinagógában. Ezen táborokba kisebb csoportok érkeztek Debrecen, Szeged, Pápa, Szombathely, Sopron, Kaposvár, Székesfehérvár, Sárvár, Kiskunfélegyháza, Csaba, Bácsalmás, Nagyvárad gettóiból, gyűjtőtáboraikból.²⁷ „Ha a kolozsváriak nagy csoportjától eltekintünk, megállapítható, hogy a táborokban egy vidéki városból sem voltak annyian, mint Szegedről.”²⁸ – mondja 1945 novemberében dr. Löw Lipót. Az alija-listát az utolsó pillanatig többször ártították. A németekkel történt alkuban vállalt összeg kifizetése érdekében a Mentőbizottság közel 150 helyet gazdag zsidóknak adott el. Egyébként a szállítmány létszáma, szintén a tárgyalásoknak köszönhetően, fokozatosan emelkedett. Az elindítás napján hivatalosan körülbelül 1300 fővel számoltak. A transzportba olyan személyiségek kerültek a Mentőbizottság és Zsidó Tanács családtagjain, fizető utasokon, külföldi menekülteken túl, mint például Szondi Lipót, már akkor világhírű pszichológus, Zsolt Béla író, újságíró, Frenkel Jenő szegedi rabbi, Silberstein Adolf hódmezővásárhelyi főrabbi. A szállítmány indításakor június 30-án késő éjszaka „potyautasokkal” együtt, akik az induló vonatra felugrottak, mindösszesen 1684 zsidó indult útnak.²⁹ A vonat indulását megelőző hetekben Kurt Becher SS-Obersturmbannführer, Heinrich Himmler Magyarországra küldött gazdasági szakértője is személyesen bekapcsolódott a tárgyalásokba. A különvonat utasainak sorsa sokban függött a Kasztner-Becher egyezkedés alakulásától.³⁰ Végül is a szerelvény az eredeti útvonalat követve Bécsen és Linzen keresztül július 8-án érkezett a bergen-belseni koncentrációs táborba. Becherékkel el kellett hitetni, hogy a nehézségek ellenére, komolyan gondolják az életet áruért akciót, s még inkább, kapcsolataik révén van remény a tárgyalásra a Szövetséges angolszászok és náci között. Az első bergen-belseni transzport, mely – állítólag Eicmann-nak köszönhetően – csak 318 főből állt, augusztus 21-én érkezett Svájcba.³¹ A németek december 7-én engedélyezték a maradék 1368 fős csoportnak, hogy Krumej parancsnoksága alatt átlépje a svájci határt.³²

²⁶ Uo. június 10. „Columbus u. 46. alá, érkező kolozsváriak előnyös táborába. Nem tudom bevárni érkezésüket.”

²⁷ Lásd II.1.g. és IV.4. számú dokumentumok.

²⁸ Uo.

²⁹ Karsai–Molnár (szerk.): *The Kasztner Report*. id. kiad., 163–164.

³⁰ The American Jewish Joint Distribution Committee, New York (JDC), SM-13; SM-14; Karsai–Molnár (szerk.): *The Kasztner Report*. id. kiad.

³¹ Central Zionist Archives, Jeruzsálem (CZA), A 128/27, JDC, SM-13, Kasztner Rezső apósához, Fischer Józsefhez – aki a bergen-belseni csoport vezetője volt – 1944. augusztus 2-án írott levelében azt kérte, hogy a németek engedélye alapján 500 fős „transzport-listát” állítsanak össze. A levelet közli: Livia Rotkirchen: *The „Final Solution” in Its Last Stages*, in: *Yad Vashem Studies*, 1970. VIII. 17. Lásd még: Karsai–Molnár (szerk.): *The Kasztner Report*. id. kiad., 201.

³² CZA, A 128/27, A 128/31, Karsai–Molnár (szerk.): *The Kasztner Report*. id. kiad., 262–265.

A strasshofi akció

Mint tanulmányom elején jeleztem Kasztnerék a prominens zsidókon kívül igyekeztek minél több további embert megmenteni Auschwitz gázkamráitól.

Az, hogy az V. (szegedi) és VI. (debreceni) csendőrkerületből, a szegedi, debreceni és szolnoki gyűjtőtáborokból induló vonatok közül néhányat nem Auschwitz felé irányítottak, hanem Strasshofba, egyrészt Hanns Blaschke, Bécs város polgármestere sürgős munkaerő kiutalása iránti kérvényének, másrészt a Magyar Cionista Szövetség Budapesti Mentőbizottságának, elsősorban Kasztner Rezső Eichmann-nal folytatott tárgyalásainak köszönhető.

Blaschke SS-Brigadeführer 1944. június 7-én kért az RSHA vezetőjétől, Kaltenbrunnertől Bécs város „hadifontosságú” munkáihoz embereket.³³ Valószínűleg e levélnek köszönhető, hogy Eichmann június 14-én hajlandó volt tárgyalni Kasztner Rezsővel 30 000 zsidó osztrák területre szállításáról. A megállapodás 15 000 vidéki és 15 000 budapesti emberről szólt, akikért cserébe, hosszas alkudozás után Kasztner fejenként minimum 100 dollárt ígért.³⁴ Mivel az ütemterv szerint a következő vonatok a IV. zónából indultak június 25-étől, így az V. és VI. csendőrkerületek területén felállított gyűjtőtáborok „lakóinak” egy része került abba a szerencsésnek mondható helyzetbe, hogy nem az auschwitzi megsemmisítő táborba, hanem Bécs környéki munkatáborokba szállították őket.

Szegeden, június 20-án Argermayer SS százados³⁵ magához hívatta dr. Frenkel Jenőt, Kertész Ernőt és dr. Löw Lipótot Szegedről, dr. Silberstein Adolfot és dr. Radó Józsefet Hódmezővásárhelyről, majd átadott nekik egy német nyelvű levelet, amit Szilágyi Ernő, Kasztner közvetlen munkatársa küldött.³⁶ Szilágyi közölte a címzettekkel, hogy a „hazai zsidók sorsán akart barátaival egyetemben könnyíteni”. Megbízta őket, hogy a tábor lakói közül válasszanak ki 3000 zsidót a következő szempontok alapján:

1. sokgyermekes családok
2. munkaszolgálatosok családjai
3. olyanok hozzátartozói, akik az egyes hitközségek életében szerepet játszottak (prominensek).

Szilágyi a 3. ponthoz „egy Budapesten készült összeállítást mellékelte [...] Az ebben felsoroltak neveiből megállapítottuk – mondja Löw Lipót 1945-ben –, hogy ezt az Országos Iroda, az Ortodox Központi Iroda és a Magyar Cionista Szövetség egymással egyetértően állíthatták össze”.³⁷ A Szilágyi Ernő által kijelölt öt fős bizottság tagjai a téglagyárban

³³ Randolph. L. Braham: *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*. Vol. I-II. New York, World Federation of Hungarian Jews, 1963, II, 184. dokumentum.

³⁴ Lásd II.2. számú dokumentum. Mivel 1944. július 6-án Horthy Miklós a fővárosi zsidók deportálását felfüggesztette, a budapesti akcióra nem került sor.

³⁵ Mivel az SS százados neve a dokumentumokban hallás alapján szerepel (váltakozva Argermayer vagy Argermayer), elképzelhető, hogy elírás történt, ugyanis korabeli német és magyar iratokban ilyen nevű SS tiszt neve – aki Szegeden tartózkodott volna – nem található.

³⁶ Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZsML), XXXIII-5-c-1. doboz -6, valamint II.1.g. és IV.4. számú dokumentumok.

³⁷ Uo.

úgy döntöttek, hogy a szegediek 1500 szegedi, a hódmezővásárhelyiek 1500 vidéki lakos listáját készítik el. Két napjuk volt feladatuk elvégzéséhez, másnap azonban új parancsot kaptak: a névsorban csak 2400 fő szerepelhet, „a prominenseken kívül csak gyermekek 12 éves korig, felnőttek pedig csak 50 évesektől felfelé vehetők fel”. Június 22-én délután, az immár új szempontok alapján elkészített listát felolvasták a téglagyárba tereltek előtt. Az emberek értetlenül hallgatták a családok szétválasztását jelentő listát, s óriási pánik tört ki. Nem tudhatták, hogy Argermayer éppen jóindulaton tanúsított parancsával, melynek értelmében „hadd menjenek a fiatalok és az öregek Auschwitz helyett Ausztriába, csak maradjanak életben”. A szörnyű pánik láttán a kapitány visszakozott, s visszavonta a vonatlista érvényességét. Viszont június 24-én újabb parancsot adott ki, „hogy azok közül, akik ezen 2400-as, immár érvénytelen vonatlistán nem szerepelnek, 3000-en jelentkezni tartoznak az első bevonárhoz”. Sokan akartak ebbe az első csoportba tartozni, mert elterjedt a híre, hogy ez a „szállítmány néhány órára indul, belföldön marad”.³⁸ A hír természetesen nem volt igaz. Az előzetes terveknek megfelelően június 25-én indították az első vonatot Szegedről, mely másnap 3199 fővel haladt át a kassai állomáson Auschwitz irányába.³⁹

Az ötös bizottság tagjai megpróbálták rávenni Argermayer századost, hogy engedélyezze az eredeti 3000 fős lista összeállítását, de nem jártak eredménnyel. Sőt, a Szilágyi Ernőtől Budapestről kapott körülbelül 160 nevet tartalmazó „prominens-listát” is módosította a német tiszt oly módon, hogy 12 nevet lediktált, s csak azt engedélyezte, hogy e 12 személy és családtagjaik, összesen 66 fő kerülhet külön vagonba az utolsó vonaton. Löw Lipót 1945 novemberében tett visszaemlékezése szerint: „fogalmunk sem volt, hogy a kiválogatás életet vagy halált jelent”, csupán arra tudtak következtetni a „németek elejtett szavaiból”, hogy a listán szereplők valamivel jobb körülmények közé kerülnek a többieknél. Nem voltak tisztában azzal sem, hogy a „prominens-listán” szereplők „megmenekülnek-e vagy túsok lesznek-e”.⁴⁰

Június 26-án délután felolvasták a 2400 fős névsort a „táborlakók” előtt, akik nem szerepeltek rajta, azokat másnap csendőr kíséret mellett a Rókusi pályaudvarra kísérték és brutális körülmények között bevonárhozták.⁴¹ Ehhez a vonathoz hozzákapcsolták a Bácsalmásról 26-án indított „szállítmányt”, s a majd 6000 embert szállító szerelvényt a szokásos útvonalon Auschwitz felé irányították. Azonban ennek a vonatnak jelentős részét (a szegedit teljesen, a bácsalmásiból néhány vagon), máig tisztázatlan okokból és körülmények között Felsőzsolcánál lekapcsolták és Strasshof felé irányították, míg a többi vagon 2737 fővel Kassára, majd Auschwitzba szállították.⁴² Sajnos az eddig feltárt

³⁸ Uo.

³⁹ Vadász Ferenc: Nappalok és éjjelek egybe folytak... *Kritika*, 1988/1. szám 5, Vrancsik István, aki a kassai vasútállomás parancsnokságán katonai szolgálatot teljesített, 1944. május 14-től folyamatosan följegyezte, hogy a Kassán áthaladó „zsidóvonatok” mikor, honnan és hány embert szállítottak. A jegyzetek dr. Gaskó Miklós kassai ügyvéd hagyatékában maradtak fenn. Vadász Ferenc ezt a listát tette közzé a *Kritikában*.

⁴⁰ Lásd 36. jegyzet.

⁴¹ Uo.

⁴² Rosenfeld József: Emlékezés a bajai gettóra, in: MIOK Évkönyv 1973/74. 149, Lásd II.1.d–e, és g–h számú dokumentumok. Vadász Ferenc: *i. m.*, Pál József – forrás megjelölése nélkül – úgy tudja, hogy „az

elsődleges források nem adnak magyarázatot az útirány módosítására. Mindazonáltal a legújabb kutatások azt a feltevést erősítik, hogy az egyik kecskeméti vonat tévedésből Auschwitzba irányították, és az utána indított második szegedi szerelvényt ezért választották ketté, egyik felének útirányát megváltoztatva.⁴³ Ugyanakkor az bizonyos, hogy Bécsben, Kaltenbrunner június 30-án Blaschkéhez intézett levele alapján „csak” 4 szállítmánnyal és körülbelül 12 000 zsidóval számoltak, akiknek becslés szerint 30%-a volt munkaképes.⁴⁴ Ez a négy szállítmány egy szolnoki, egy szegedi (a június 28-án induló listás vonat) és két debreceni vonatot takar.

A június 28-án 2400 emberrel Strasshofba indított vonat Budapesten rövid időre megállt, ahol lekapcsolták azt az egy vagon, amelyben a fentebb jelzett körülmények között kiválasztott 66 fő volt. Közülük „12 került Bergen-Belsenen át Svájcba, a megmaradt 54 közül elhunyt illetve eltűnt 13.”⁴⁵ Ezzel a csoporttal érkezett Budapestre dr. Löw Immanuel főrabbi, „a magyar rabbi kar világhírű nesztora,”⁴⁶ akinek érdekében hiába intézett levelet Hamvas Endre püspök a Belügyminisztériumba.⁴⁷ A 91 éves főrabbi néhány héttel később, 1944. július 19-én a budapesti zsidókórházban meghalt.⁴⁸

A Strasshofba érkezettek számára vonatkozóan a szakirodalomban máig tartó egyet nem értés uralkodik. Elindítója Lévai Jenő volt, aki 1946-ban írta le először „külföldi adatok”-ra hivatkozva, hogy „június 27-én Szolnokról érkezett oda [ti. Strasshofba – M. J.] 2567 ember, június 29-én Debrecenből 6841, június 30-án Szegedről 5739 és Bajáról 5640”, összesen 20 787 fő.⁴⁹ Ránki György közel 10 000 emberről tud, „akiket Debrecenből illetve Szegedről nem Auschwitzba, hanem Bécs környékére szállítottak.”⁵⁰ Braham átveszi ugyan Lévai adatait, de hozzát teszi, hogy „az újabb kutatások szerint valójában 15 011 főt szállítottak Strasshofba, továbbá jegyzetben jelzi, hogy Lévai forrásértéke megkérdőjelezhető.”⁵¹ Annál is inkább, mivel maga Kasztner Rezső, bár pontos kimutatással ő sem rendelkezett, közel 17–18 000-re becsülte a „szerencsésebbek” számát.⁵²

első két szerelvény Auschwitzba ment”, s a harmadik „különféle okok miatt, Ausztria felé vette az irányt”. Pál József: Hamvas Endre a szegedi zsidóság deportálása ellen, *Szegedi Könyvtári Műhely*, 1986. 1–2. szám, 26, Braham professzor a második vonat útirány-változtatására egyrészt azt a magyarázatot adja, hogy az egyik kecskeméti transzportot tévedésből Auschwitzba irányították, s ezért cserébe a június 27-én indított szegedi vonat útvonalát Ausztria felé módosították. Másrészt néhány oldallal később ő maga is bizonytalanul jegyzi meg, hogy nem világos a módosítás oka: „ez egy későbbi budapesti utasításnak vagy a helyi tisztviselők megvesztegetésének volt-e köszönhető”. Lásd: Braham, *i. m.*, 831., 835.

⁴³ Lásd kötetünkben Molnár Judit Véletlenek. 15 ezer főnyi „munkaerő-szállítmány sorsa 1944 júniusában című tanulmányát.

⁴⁴ Lásd 33. jegyzet.

⁴⁵ Lásd 36. jegyzet.

⁴⁶ *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 3. kötet, szerk. Karsai Elek, Budapest, MIOK, 1967, 266.

⁴⁷ Csanádi Püspöki Levéltár, 2360/1945.

⁴⁸ Lásd 46. jegyzet.

⁴⁹ Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Budapest, Officina, 1946. 194.

⁵⁰ Ránki György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása*. Budapest, Kossuth, 1978, 264.

⁵¹ Braham, *i. m.*, 836, 862.

⁵² Lásd II.2. számú dokumentum.

Schmidt Mária anélkül, hogy megjelölné forrását, egyik tanulmányában biztos tényként sorolja fel a Lévai-féle „szállítmányokat”.⁵³ Egy másik helyen ugyanő, forrását ismét titokban tartva, már csak 10 787 személyről tud, akiket Bécs környéki táborokba vittek.⁵⁴ Sajnos Stark Tamás következő mondata sem kapott lábjegyzetet: „Meg kell még jegyezni azt is, hogy a gettóba zárt zsidó lakosok egy húszezres csoportja műszaki okok miatt Strasshofba került”.⁵⁵ Szita Szabolcs adatai több ponton is eltérnek a korábbiaktól: szerinte 1944. június 27-én Szolnokról 2567, június 29-én Debrecenből 6641, június 30-án Szegedről 5239 és Bajáról 564, összesen 15 011 fogoly érkezett Strasshofba.⁵⁶ Szita szerint a szakirodalomban található téves adatok egyik fő oka, hogy a szerzők Lévai valószínűleg elírásból származó hibás közlését vették át. Azonban Szita is nem egy esetben félreinformálja az olvasót. Szerinte Békéscsabáról, Csongrádról és Orosházáról a szegedi gyűjtőtáborba szállították a zsidókat.⁵⁷ Ez az állítás azért meglepő, mert – többek közt az általa is ismert Ferenczy-jelentésekből, s más korabeli dokumentumokból is tudjuk – Békéscsaba gyűjtőtáborközpont volt. A másik két város zsidónak minősített lakóit pedig a kecskeméti, illetve békéscsabai táborba vitték át.

A strasshofi „szállítmányok” számáról a legmegbízhatóbb adatokat a mezőtúri Csillag Edittől tudjuk, akit Szolnokról deportáltak Strasshofba, és ott egyike volt azoknak, akik kartotékokat készítettek a „jégre tett” deportáltakról.⁵⁸ Ezen adatok pontosításához további kutatómunkával juthatunk. Mindenesetre tény, hogy az úgynevezett Kasztner-akciónak köszönhetően több ezer embert nem Auschwitzba vittek, többségük túl is élte a deportálást. A strasshofi elosztó táborból a környező városokba, falvakba osztották szét fertőtlenítés után az embereket, főleg mezőgazdasági munkára, de emellett légtalmi pincék építésére, romeltakarításra, asztalos munkára is. Sokakat az utolsó hetekben Theresienstadtba szállítottak, akiket a Vörös Hadsereg szabadított fel. Pap Róbert, a szegedi Zsidó Tanács elnöke 1945 novemberében úgy tudta, hogy az első transzportból 16-áig mindössze húszan jöttek haza, a másik két transzportból körülbelül 75 %.⁵⁹

⁵³ Schmidt Mária: Mentés vagy áruulás? Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt, in *Medvetánc*, 1985. 2–3. szám, 118.

⁵⁴ Schmidt: *i. m.*, 239.

⁵⁵ Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztése*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1989. 36, Stark 1995-ben Szita Szabolcsra rosszul hivatkozva továbbra is 20 ezer körüli adatot használ. Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1945)*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1995. 22.

⁵⁶ Szita Szabolcs: *Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944–1945*. Budapest, Kossuth, 1989. 53. Forrásait e munkájában ő sem jelölte meg. Két évvel később, csak következő tanulmányköte-téből tudhatta meg az olvasó, milyen másodlagos források alapján nem ért egyet az előző szerzőkkel. A levéltári forrás megjelöléséből nem derül ki egyértelműen, használt-e elsődleges forrásokat is. Lásd Szita Szabolcs: *Utak a pokolból: Magyar deportáltak az annektált Ausztriában 1944–1945*. Sopron, Metalon, 1991. 30–43.

⁵⁷ Uo. 35.

⁵⁸ Lásd II.1.a.(1) és (2) számú dokumentumok.

⁵⁹ Lásd II.1.f. számú dokumentum.